

Barbara Jamska

Fundacja Trzy Trąby w Warszawie

e-mail: jamska.barbara@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-4232-1649>

Z Wiednia do Mentorelli. Dar cesarzowej Marii Teresy dla sanktuarium Matki Bożej

FROM VIENNA TO MENTORELLA. EMPRESS MARIA THERESA'S GIFT
TO THE SANCTUARY OF OUR LADY

Summary

The Sanctuary of Our Lady of Graces on Mentorella (Lazio region, about 50 km east of Rome), one of the oldest in Italy and the world, was built on the site of the conversion of St. Eustatius. In the first millennium it was taken care of by the Benedictines, who popularized the cult of Mary there and probably in the 12th century placed a wooden statue of Our Lady with the young Jesus inside the temple. The monks' abandonment of the site (presumably in the late 14th century) resulted in the decline of pilgrimage traffic and considerable neglect of the place, which regained its former glory only after 1661, i.e., after the Jesuit Athanasius Kircher "discovered" Mentorella. At that time, a new phase in the history of the church began: the restoration project supported by Emperor Leopold I of Habsburg and the German princes, followed by the Jesuit mission (carried out until the order's suppression), which elevated Mentorella to the rank of an important Marian sanctuary in Europe. The shrine could also count on the support of the Habsburg family in the 18th century – Empress Maria Theresa, known for her devotion to the Mother of God, donated a valuable robe for the statue of the Mentorella Madonna. When the church and monastery were taken over by the Resurrectionist Fathers, during the renovation of the buildings and rearrangement of the temple's interior, the garments were removed from the statue and a chasuble (or chasubles) was sewn from the fabric donated by the Empress. In 2023, an inventory of the furnishings of the church and monastery on Mentorella was made. Among the preserved liturgical vestments, it was possible to select a chasuble composed from the dresses of Empress Maria Theresa's foundation and confirm its provenance after comparing the embroidered fabric with a graphic depicting Our Lady of Mentorella in dresses, made by Giuseppe Mochetti "dal vero" in the 1st half of the 19th century. While it cannot be determined that Empress Maria Theresa made the embroidery herself (she herself designed, embroidered, and decorated with appliqués many of the liturgical paraments

she funded), the artifact is of great artistic and historical value – bearing witness to the sanctuary's strong ties to the Habsburg monarchy.

Keywords: Mentorella; Sanctuary of Our Lady of Mentorella; Empress Maria Theresa; textile design; Mentorella inventory; decorative arts

Streszczenie

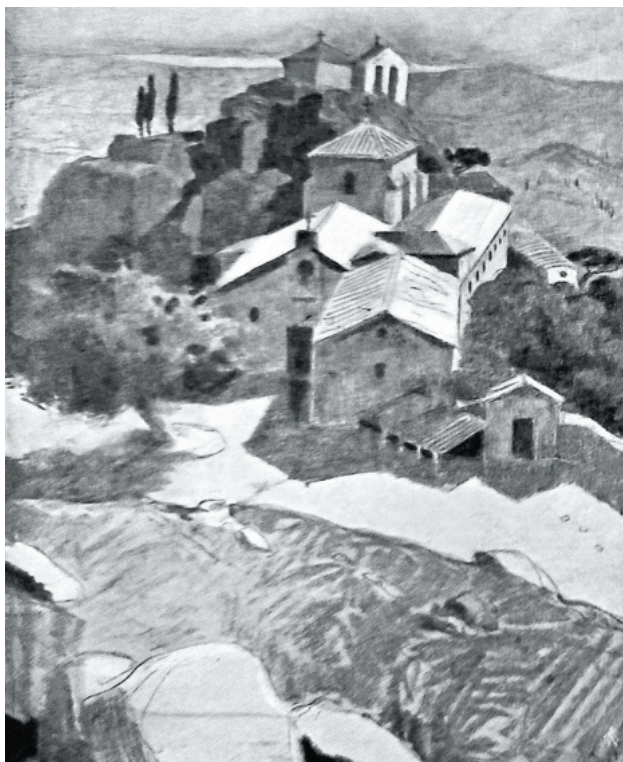
Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli (region Lacjum, około 50 km na wschód od Rzymu), jedno z najstarszych we Włoszech i na świecie, zostało zbudowane w miejscu nawrócenia św. Eustachego. W pierwszym tysiącleciu opiekowali się nim benedyktyni, którzy spopularyzowali tam kult maryjny i prawdopodobnie w XII wieku umieścili wewnątrz świątyni drewnianą figurę Matki Bożej z młodym Jezusem. Opuszczenie miejsca przez mnichów (przypuszczalnie pod koniec XIV wieku) spowodowało spadek ruchu pielgrzymkowego i znaczne zaniedbanie miejsca, które odzyskało dawną świetność dopiero po 1661 roku, tj. po „odkryciu” Mentorelli przez jezuitę Atanazego Kirchera. Wówczas rozpoczął się nowy etap w historii kościoła: projekt renowacji wspierany przez cesarza Leopolda I Habsburga i księżta niemieckie, a następnie misja jezuicka (prowadzona aż do kasaty zakonu), która podniosła Mentorellę do rangi ważnego sanktuarium maryjnego w Europie. Sanktuarium mogło też liczyć na wsparcie rodziny Habsburgów w XVIII wieku – znana z nabożeństwa do Matki Bożej cesarzowa Maria Teresa ofiarowała cenną szatę dla figury Madonny z Mentorelli. Gdy kościół i klasztor przejęli ojcowie zmartwychwstańcy, podczas renowacji budynków i rearanżacji wnętrza świątyni z figury zdjęto szatę, a z podarowanej przez cesarzkę tkaniny uszyto ornat (lub ornaty). W 2023 roku przeprowadzono inwentaryzację wyposażenia kościoła i klasztoru na Mentorelli. Wśród zachowanych szat liturgicznych udało się wybrać ornat skomponowany z sukienek fundacji cesarzowej Marii Teresy i potwierdzić jego pochodzenie po porównaniu haftowanej tkaniny z grafiką przedstawiającą Matkę Boską z Mentorelli w sukienkach, wykonaną przez Giuseppe Mochettiego „dal vero” w pierwszej połowie XIX wieku. Chociaż nie można ustalić, czy cesarzowa Maria Teresa sama wykonała haft (sama zaprojektowała, wyhaftowała i ozdobiła aplikacjami wiele paramentów liturgicznych, które ufundowała), artefakt ma wielką wartość artystyczną i historyczną, świadcząc o silnych związkach sanktuarium z monarchią Habsburgów.

Słowa kluczowe: Mentorella; Sanktuarium Matki Bożej na Mentorelli; cesarzowa Maria Teresa; wzornictwo tekstylne; inwentarz Mentorelli; sztuka dekoracyjna

Przed blisko 120 laty polska malarka Bronisława Rychter-Janowska wydała drukiem krótką powieść, stanowiącą relację z własnej podróży do sanktuarium Matki Bożej na Mentorelli¹. Ukryta za literackimi bohaterkami – Marią i Hanną, opisuje w niej przeżyvia z wyprawy, która miała miejsce w 1904 roku (il. 1)².

1 B. Rychter-Janowska, *Po za Rzymem*, Kraków 1905.

2 Taż, *Mój dziennik 1912-1950*, oprac. J. Różalska, Warszawa 2016, s. 229-230, 240-243. Bronisława Rychter-Janowska odbyła w towarzystwie swojej przyjaciółki Marii Bukowskiej dwie wyprawy na Mentorellę: w 1904 i 1905 roku. Pierwsza wizyta trwała 4 dni, kolejna – już tydzień. W czasie drugiego pobytu artystka „oddawała się studiom”, a „Marynia naprawiała aparata kościelne” (s. 241).

Il. 1. Widok sanktuarium na Mentorelli. Zapewne akwarela Bronisławy Rychter-Janowskiej.
Źródło: B. Rychter-Janowska, *Po za Rzymem*, Kraków 1905.

Książeczka, wydana nakładem własnym B. Janowskiej w 1905 roku w Krakowie, została opatrzona 10 ilustracjami przedstawiającymi pejzaż okolic Tivoli oraz sanktuarium Matki Bożej Łaskawej i przechowywane w nim zabytki starożytności. W powieści ważną rolę odgrywa postać księdza zmartwychwstańca Valentina Lanciottiego. Był on wówczas rektorem i przełożonym klasztoru mentorelskiego, z którym był związany od czasu swoich święceń w Montrealu w 1877 roku³. W 1899 roku wznosił on przy klasztorze dom gościnny dla pielgrzymów, a później doprowadził do ukoronowania figury Matki Bożej Łaskawej przez biskupa Pietro Montiego z Tivoli (29 września 1901 roku)⁴. Ojciec Valentino z zaangażowaniem i pasją opowiadał o pamiątkach zachowanych w klasztorze mentorelskim, jednak z największym uniesieniem i nabożeństwem prezentował przybyłym figurę Matki Bożej z Jezusem (il. 2).

3 J. Iwicki, *Charyzmat zmartwychwstańców. Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. 1: 1836-1886, tłum. J. Zagórski, Katowice 1990, s. 196.

4 Tamże, s. 196.

Il. 2. Statua Matki Bożej Mentorelskiej. Fotografia sprzed 1901 roku.

Źródło: G. Cascioli, *Memoriestorico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, Roma 1901.

Hannie i Marii podczas oprowadzania udzielił się szczególnie, podniosły nastrój:

Doszedłszy do głównego ołtarza, postawionego, jak we wszystkich bazylikach, na środku głównej nawy, odsunął zasłonę zakrywającą ołtarz i oczom Maryi i Hanny ukazała się prześliczna statua Matki Bożej wycięta w drzewie [...]. Słodkie oblicze Madonny wzbudza pobożność i uszanowanie. Jest to statua na metr wysoka w postawie siedzącej w złożonym krześle. Rzeźba ta, polichromowana, musiała

przechodzić ciężkie koleje losu. Jest ona poczerniała, spatynowana wiekami, lecz tem bardziej przemawia do modlącego się. Na lewym ręku trzyma Chrystusa małego, który rączkę wyciąga, jakby chciał matkę swą objąć za szyję. Statua nie wyraża piękna artystycznego, ale posiada to, czego brak największym arcydziełom, mianowicie: duszę. Tkwi w całej tej postawie jakby utajone życie; słodycz i boskość spływa na ludzi⁵.

Rektor sanktuarium pokazał przybyłym jeszcze jedną pamiątkę związaną z figurą Matki Bożej:

Ojciec Walenty opowiadał, że w zbiorze ornatów znajduje się jeden ze srebrnej lamy, bogato złotem haftowany, zrobiony z sukni Matki Bożej, a ofiarowany przez Maryę Teresę, co też niezwłocznie pokazał, prowadząc zwiedzające do zakrystii, gdzie znaleziono przesłoniczne aparata kościelne z dalekich czasów, noszące na sobie ślady wieków i zniszczenia⁶.

Drewniana statua tronującej Madonny z Jezusem na kolanach, pochodząca zapewne z XII wieku (lub nieco starsza), była wówczas pokryta polichromią. Gdy ojciec zmarłychwstaniec odsłaniał haftowaną zasłonę, oczom pielgrzymów ukazywała się Maryja ubrana w purpurową tunikę i błękitny płaszcz okrywający głowę, opadający szerokimi fałdami do wysokości kolan. Brzegi tuniki i pallium były ozdobione złotymi frędzlami i obsypane imitacjami klejnotów, które umieszczono również wokół głowy, na rękawach oraz wzdłuż nóg Madonny. Tunika Jezusa była utrzymana w kolorze zieleni, dalmatyka – cynobru; obie szaty również ozdobiono klejnotami, a na głowę Chłopca włożono diadem⁷.

Nie mamy informacji, kiedy dokładnie drewniana figura Madonny z Jezusem trafiła na Mentorellę. Sanktuarium jest o wiele starsze niż sama rzeźba. Tradycja wiąże wzgórze z miejscem nawrócenia Placyda, trybuna i dowódcy wojsk rzymskich, który na przełomie I i II wieku doznał tu objawienia i wraz z całą rodziną – już jako Eustachy – przyjął chrześcijaństwo (il. 3).

5 B. Rychter-Janowska, *Po za Rzymem*, s. 63-64.

6 Tamże, s. 72-73.

7 A. Rossi, *Santa Maria in Vulturella (Tivoli). Ricerche di Storia e d'Arte*, Roma 1905, s. 38. Obecnie figura pozbawiona jest polichromii. Zdjęto ją w trakcie prac renowacyjnych figury, odzyskanej po kradzieży z 30 sierpnia 1972 roku. A. Bender, *Polskie ślady w sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 199 (2022), s. 33.

Il. 3. Nawrócenie św. Eustachego. Frontysepis dzieła A. Kirchera, *Historia Eustachio-Mariana*, Rzym 1665, biblioteka klasztoru księży zmartwychwstańców.

Reprodukcja P. Jamski.

Z tego powodu Konstantyn I Wielki kazał wybudować tu świątynię poświęconą Najświętszej Marii Pannie, którą konsekrował papież Sylwester I. Pamiątką po pierwszym kościele mogą być zachowane do dziś dwie kamienne kolumny pochodzące z IV wieku. Skalna grotta, usytuowana obok kościoła, jest związana ze św. Benedyktem z Nursji, który przebywał tu przez pewien czas przed osiedleniem się w Subiaco. Wkrótce Mentorella

została przekazana benedyktynom, którzy pod koniec IX wieku rozbudowali kościół i wzniesli klasztor. Szerzyli kult Matki Bożej i zapewne oni właśnie umieścili figurę w centralnym miejscu świątyni. W czasach benedyktyńskich Mentorella zyskała sławę jako miejsce licznych pielgrzymek pokutnych, a spośród słynnych pątników należy wymienić św. Franciszka z Asyżu i jego towarzysza bł. Idziego z Asyżu oraz bł. Małgorzatę Colonnę⁸.

Nie znamy dokładnej daty opuszczenia wzgórza przez benedyktyków. Opiekowali się oni sanktuarium na pewno do końca XIV wieku. Jednak, jak dowodził Giuseppe Cascioli, monografista sanktuarium⁹, za papieża Innocentego VIII, czyli w latach 80-90. XV wieku, majątek opactwa przypadła świeckiemu biskupowi Massy, natomiast dochody klasztoru zatrzymywał dla siebie baron Poli. Mnisi w tamtym okresie albo byli utrzymywani przez właścicieli sąsiedniego Guadagnolo (względnie żyli z jałmużny), albo – co bardziej prawdopodobne – nie byli już obecni na Mentorelli. Od tego czasu sława sanktuarium zaczęła gasnąć, a budynki popadać w ruinę. O złym stanie zachowania klasztoru świadczy relacja biskupa Annibale'a de Grassiego, który z polecenia papieża Grzegorza XIII odwiedził sanktuarium w 1581 roku. Zalecił wówczas, aby jak najszybciej naprawić dach, uzupełnić ubytki tynków na ścianach oraz położyć podłogę. Rekomendował wyznaczenie – za odpowiednią opłatą – pobożnego księdza, który otoczyłby kościół opieką i odprawiał msze święte przynajmniej w dni świąteczne¹⁰.

Do renowacji sanktuarium w końcu XVI wieku nie doszło. Osiemdziesiąt lat po wspomnianej wizytacji jezuita Atanazy Kircher (1602-1680), w trakcie zbierania materiałów do swojej książki na temat Lacjum, dotarł na wzgórze Mentorella (czy też Vulturella lub Vultuilla, jak wówczas nazywano owo miejsce), gdzie zastał opuszczony, zaniebdany klasztor i otwarty kościół (il. 4, 5)¹¹.

8 G. Cascioli, *Memorie storico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, Roma 1901, s. 222-228.

9 Tamże, s. 163-164. Giuseppe Cascioli (1854-1934) był wybitnym historykiem pochodzącym z Poli, autorem m.in. rozpraw historycznych dotyczących okolic Poli, Guadagnolo, Tivoli i Rzymu oraz opracowań na temat rodziny Contich.

10 Tamże, s. 166.

11 C.S. Fiore, *Athanasius Kircher. Natura e antico nella Roma del Seicento*, Roma 2020, s. 66-70.

Il. 4. Widok skały i kościoła na Mentorelli. Ilustracja w: A. Kircher, *Historia Eustachio-Mariana*, Rzym, biblioteka klasztoru księży zmartwychwstańców.

Reprodukcja: P. Jamski.

Il. 5. Wnętrze sanktuarium. Rycina w zbiorach sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli. Fot. P. Jamski, 2023 rok.

Jak sam pisał:

Wszedłszy, ujrzałem duży kościół z wyblakłymi malowidłami przedstawiającymi święte obrazy, wciąż czcigodne, oddychające wspomnieniem starożytnej pobożności. W środku kościoła widać ołtarz otoczony żelaznymi kratami, a nad ołtarzem podobiznę Matki Boskiej z Synem na ramieniu, zniszczoną wiekiem, pokrytą kurzem i pajęczynami, ale też cudownie wzywającą do pobożności¹².

Jako czciciel Maryi postanowił odbudować sanktuarium. W swoje dzieło zaangażował m.in. Leopolda I Habsburga, od 1658 roku noszącego tytuł cesarza rzymskiego, który przekazał na odbudowę sanktuarium sumę 12 000 rzymskich *scudo*¹³. Hojność cesarza odnotował biskup Tivoli w wizytacji Mentorelli z 1690 roku:

Eadem Ecclesia fuit consecrata a sancto Silvestri P. ut constat ex lignea tabula affixa a latere sinistro altaris SS. Crucifixi et cum temporum in juriis esset fere delapsa, nuper Leopoldi pietate, R. P. Athanasio S.I. instante, in pristinum splendorum restituta fuit¹⁴.

Książę Brunzwiku i Lüneburga August II Młodszy przekazał 400 *scudo* w złocie na pierwsze prace restauracyjne, taką samą sumę przesłał książę elektor Bawarii Ferdynand Maria (1636-1679), 100 *scudo* ofiarował wicekról Neapolu Piotr Aragoński (1611-1690)¹⁵. Znaczne nakłady na odbudowę sanktuarium wniósł arcybiskup praski Johann Friedrich von Waldstein (1642-1694). Ten czeski arystokrata i hrabia Rzeszy, od 1675 roku arcybiskup Pragi, studiował u jezuitów praskich i zapewne za ich pośrednictwem poznał Atanazego Kirchera, który zabrał go na wyprawę w Góry Sabińskie i tam zapoznał z ideą odbudowy świątyni¹⁶. Z fundacji Johanna Friedricha Waldsteina nie tylko remontowano kościół, lecz także wzniesiono na Mentorelli tzw. święte schody (Scala Sancta)

12 A. Kircher, *Historia Eustachio-Mariana*, Romae 1665, s. 2-3.

13 G. Cascioli, *Memorie storico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, s. 199. O bezpośrednich kontaktach Kirchera z cesarzem Leopoldem świadczy list wysłany z Mentorelli 13 października 1670 roku, pisany przez jezuitę „spod ołtarza św. Eustachego”. W liście zdaje relację z prac wykonanych w sanktuarium. Zob. *The Athanasius Kircher Correspondence Project*, www.archimede.imss.fi.it/kircher [dostęp: 5.12.2023].

14 G. Cascioli, *Memorie storico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, s. 200.

15 K. Brischar, *P. Athanasius Kircher. Ein Lebensbild*, Würzburg 1877, s. 87.

16 A. Wojtyła, „*Cardinale langravio*” i „*Conte savio*” – dygnitarze Rzeszy w barokowym Rzymie, „*Quart*”, 2007, nr 2 (4), s. 35.

oraz odnowiono kaplicę poświęconą św. Eustachemu¹⁷. Wnętrze kaplicy zostało wówczas pokryte freskami przez Johana Paula Schora, w Italii zwanego Giovanni Paolo Tedesco, Tyrolczyka związanego z dworem papieskim¹⁸. W podziękowaniu za hojność Waldsteina Kircher zadedykował mu drugie wydanie swego dzieła *Ars Magna Lucis et Umbrae*¹⁹.

Istotny jest powód, dla którego zarówno cesarz, jak i książęta niemieccy angażowali się tak chętnie w odbudowę sanktuarium Matki Bożej w Górach Sabińskich. Jak zaznacza Giuseppe Cascioli, nie było nim jedynie niemieckie pochodzenie Atanazego Kirchera²⁰. Mentorella wraz z Guadagnolo należały do rodu Contich, książąt Poli, spośród których część służyła Domowi Austrii. Książę Guadagnolo Torquato II Conti (zmarł w 1636 roku) w czasie wojny trzydziestoletniej dowodził korpusem włoskich ochotników, którzy walczyli po stronie Ferdynanda II, cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Podobnie w służbie cesarza Ferdynanda II walczyli dwaj bracia Torquata: Innocenty, broniący Pragi obleganej przez Szwedów, i Carlo, który zginął w Wiedniu w czasie służby wojskowej. Dwór wiedeński wiele zawdzięczał książętom Poli, a donacje na sanktuarium, zarówno Leopolda I, jak i innych książąt niemieckich, były dowodem wdzięczności za lojalność i wierną służbę cesarstwu habsburskiemu.

Fundusze zebrane przez Kirchera zapewniły nie tylko renowację sanktuarium, lecz także pokryły koszty funkcjonowania ośrodka przez kolejne lata. W 1664 roku papież Aleksander VII udzielił świątyni odpustów – od tej pory Mentorella stała się miejscem licznych pielgrzymek, które zmierzały tu każdej jesieni na uroczystość św. Michała Archanioła. Atanazy Kircher przeznaczał rocznie 1400 *scudo* na wydatki związane z podróżą i utrzymaniem spowiedników towarzyszących pielgrzymom. Misję tę pełnili księża jezuiti aż do 1772 roku, a więc do momentu kasaty zakonu. Po niej dzieło zakonników kontynuowali księża z Domu Misyjnego św. Wincentego à Paulo w Tivoli, którzy objęli placówkę 15 września 1773 roku. Zapewniali oni opiekę i posługę na Mentorelli przez kolejne lata, aż do momentu powierzenia sanktuarium Matki Bożej Łaskawej księżom zmartwychwstańcom w 1857 roku.

17 Przekazy dotyczące kaplicy św. Eustachego są niejasne. Brischar wspomina, że zarówno kaplicę św. Eustachego, jak i święte schody, wzniesiono wówczas kosztem Waldsteina (K. Brischar, *P. Athanasius Kircher. Ein Lebensbild*, s. 87), natomiast Cascioli pisze o restauracji kaplicy św. Eustachego z funduszy wicekróla Neapolu (G. Cascioli, *Memorie storico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, s. 200). Na ilustracji zamieszczonej przez Kirchera w jego *Historia Eustachio-Mariana*, wydanej w 1665 roku, przedstawiającej sanktuarium na Mentorelli sprzed odnowienia, na kłifie obok dzwonnicy widoczny jest niewielki budynek opisany jako kaplica św. Eustachego. Fundusze zdobyte przez Kirchera musiały więc posłużyć do remontu, a nie wzniesienia kaplicy.

18 J. Iwicki, *Charyzmat zmartwychwstańców*, s. 190; A. Bender, *Polskie ślady w sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli*, s. 34.

19 A. Wojtyła, „*Cardinale langravio*” i „*Conte savio*” – dygnitarze Rzeszy w barokowym Rzymie, s. 35. W drugim wydaniu książki z 1671 roku Kircher zamieścił również portret Johanna Friedricha Waldsteina.

20 G. Cascioli, *Memorie storico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, s. 204.

O silnym kulcie Matki Boskiej Łaskawej świadczą liczne wota pozostawiane w klasztorze przez pielgrzymów, a także paramenta liturgiczne, fundowane przez zamożnych dobrodziejów klasztoru. Wspomniana wizytacja sanktuarium z 1581 roku wymienia m.in. „jedwabną szatę tkaną ze złota dla dekoracji wizerunku Najświętszej Marii Panny”, złożoną w skrzyni, oraz sukienkę z błękitnego jedwabiu okrywającą posąg²¹. Zapewne z lat 60. XVII wieku pochodzi grafika wydana w Rzymie przez Giovanniego Giacomo de Rossiego (1627-1691), według rysunku Valeriana Regnarta, grafika i wydawcy do-tychczas notowanego w Rzymie w latach 1620-1650 (il. 6), przedstawiająca Madonnę Mentorelską pomiędzy postaciami papieża Sylwestra, który według tradycji konsekrował bazylikę, i św. Eustachego, który tu właśnie dostąpił nawrócenia.

Il. 6. Valeriano Regnart (rys.), Giovanni Giacomo de Rossi (ryc.), *Wizerunek Matki Bożej z Mentorelli*, lata 60. XVII wieku. Rycina w zbiorach biblioteki klasztoru księży zmartwychwstańców w Rzymie.

Fot. P. Jamski, 2023 rok.

21 Tamże, s. 145, 217, 244 („Super altare est imago pulchra gloriosae Virginis, veste serica cerulea induta”).

Madonna z Dzieciątkiem są okryci sukienkami z tkaniny w gęsty roślinny wzór przypominający bujny akant. Nie była to jedyna szata nakładana na wenerowaną rzeźbę. Jezuita Arthur Vermeersch w wydanej 1891 roku historii sanktuarium wspomina inny dar: „dawniej posąg ubrany był we wspaniałe stroje. Cesarzowa Maria Teresa wysłała w tym celu bogatą haftowaną tkaninę. Od tego czasu odeszło się od tego zwyczaju”²². Cytowany wyżej Cascioli w swojej historii Mentorelli opisuje, że cesarzowa Maria Teresa podarowana przez siebie suknię dla Madonny wykonała, być może, własnoręcznie²³.

Ojcowie zmartwychwstańcy rozpoczęli swoją działalność na Mentorelli od gruntownego remontu zabudowań (il. 7). Na nowo zaaranżowali również ołtarz główny z wystawionym w nim posągiem Matki Bożej Łaskawej²⁴. Z figury Matki Bożej zdjęto wówczas sukienkę, jednak ze względu na osobę fundatorki zachowano cenną materię i skomponowano z jej fragmentów ornaty²⁵.

Il. 7. E.C., *Sanktuarium na Mentorelli*, 1881, olej na płótnie. Obraz w zbiorach sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli.

Fot. P. Jamski, 2023 rok.

22 A. Vermeersch, *La sanctuaire de la Mentorella et le R.P. Kircher S.J.*, Bruxelles 1891, s. 12. Najstarsza wzmianka o podarunkach cesarzowej Marii Teresy pochodzi z: A. Cav. Belli, *La festa dell'Archangelo S. Michele sul Monte della Vulturella presso Guadagnolo nel Nuovo Lazio*, Roma 1848, s. 11. O szacie dla Madonny Mentorelskiej wspomina także: R. Belancy, *A Brief Notice of the Sanctuary of Our Lady of Mentorella*, Rome 1886, s. 9.

23 G. Cascioli, *Memorie storico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, s. 202.

24 A. Bender, *Polskie ślady w sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli*, s. 36.

25 B. Rychter-Janowska, *Po za Rzymem*, s. 72-73; J. Iwicki, *Charyzmat zmartwychwstańców*, s. 194. Rychter-Janowska wspomina o jednej szacie, Iwicki sugeruje, że z sukienki Marii Teresy uszyto więcej niż jeden ornat.

Dziś w sanktuarium na Mentorelli zachowało się jedynie kilka historycznych szat liturgicznych. Jedna z nich prezentuje się szczególnie okazale: to ornat o wymiarach 104×73 cm, wykonany z trzech rodzajów tkanin, zachowujący krój typowy dla ornatów szytych w końcu XIX wieku, jednak skomponowany odmiennie: brakuje tradycyjnego podziału na kolumnę i boki, szytych zazwyczaj z różnych tkanin bądź przynajmniej wyróżnionych taśmami czy koronką (il. 8, 9).

Il. 8. Ornat uszyty z sukienki ofiarowanej figurze Matki Bożej Łaskawej przez cesarżową Marię Teresę (przód). Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli.

Fot. P. Jamski, 2023 rok.

Il. 9. Ornat uszyty z sukienki ofiarowanej figurze Matki Bożej Łaskawej przez cesarżową Marię Teresę (tył). Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli.

Fot. P. Jamski, 2023 rok.

Krawędzie ornatu obwiedzione są białą jedwabną morą, gęsto przetykaną paskami metalowej blaszki. Tył i środkową część przodu szaty uszyty z żółtej jedwabnej tkaniny o splocie rypsowym osnowowym, z wprowadzonym dodatkowym wątkiem ze srebrnej lamelki. Żółtą lamę pokrywa wzór roślinno-wstęgowy, uzyskany techniką haftu i aplikacji²⁶.

26 Haft kolorową przędzą jedwabną ścięciem satynowym oraz srebrną nicią ścięciem kładzionym płaskim i na podwleczeniu, srebrną lamelką ścięciem plecionkowym i cekinami. Aplikacje z czterech rodzajów koronki klockowej wykonanej z nici srebrnych na białej jedwabnej duszy, prostych i karbowanych, oraz ze srebrnej lamelki.

Tył ornatu zdobi symetryczna kompozycja, z wyraźnie zaznaczoną osią pionową, zbudowana z dużego medalionu w kształcie czwórliścia, w który wpisano mniejszy, owalny i który zwieńczono podobnym owalnym medalionem. W medaliony, wykonane ze srebrnej koronki, wpleciono haftowane pędy cienkich, gnących się, zielono-żółtych gałązek z dużymi kwiatami peonii o cieniowanych brązowo-beżowych i srebrnych płatkach oraz kwiatami błękitnych lilii o srebrnych pręcikach. Pośrodku kompozycji umieszczono pęk stylizowanych liści akantu, haftowany zielonym i żółtym jedwabiem, srebrną lamelką i srebrnymi cekinami. Niewielki fragment haftowanej lamy wszyty w przód ornatu zdobi aplikacja ze srebrnej koronki, tworząca jakby podstawę czy cokół, opleciony haftowanymi srebrnymi liśćmi, cienkimi zielono-żółtymi ulistnionymi gałązkami, zakończonymi błękitno-srebrnymi pąkami i – pośrodku – dużą łososiowo-brązową różą w projekcji bocznej. Jedwabna tkanina, wszyta w górną i dolną część przodu ornatu – żółta, o splocie *cannelé*, z wprowadzonym wątkiem ze srebrnej lamelki – dekorowana jest motywem pionowych zygzakowatych białych linii wyznaczających pola na przemian wąskie, zdobione pojedynczymi srebrnymi gwiazdami, i szersze, o wzorze zygzakowato układanej białej karbowanej wstążki.

Tkaniny i koronki, z których uszyto ornat, pochodzą z kilku różnych okresów. Srebrna mora w obszyciu szaty pochodzi zapewne z XVIII wieku, natomiast haftowana żółta lama powstała w latach 60. XVIII wieku: motywy roślinne są delikatne, przeredzone, a wzór wyraźnie symetryczny. Srebrne koronki aplikowane na tkaninę (cztery rodzaje o różnych szerokościach i deseniach) zostały wykonane około połowy XVIII wieku. Znacznie późniejsze, już XIX-wieczne, są: żółta tkanina we wzór zygzaków i gwiazdek oraz żółto-srebrne galony z motywem owoców winnej latorośli.

Cesarские pochodzenie głównej – haftowanej – tkaniny ornatu sugerują nie tylko cechy stylowe, pozwalające datować haftowaną lamę na lata 60. XVIII wieku, mamy bowiem świadectwo w postaci grafiki przedstawiającej Madonnę Mentorelską. Grafika została sporządzona *dal vero* przez Giuseppe Mochettiego, grafika, ilustratora i wydawcy pracującego w Rzymie w końcu XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku. Zachowały się dwie wersje jego wizerunku Matki Boskiej Łaskawej. Jedną z nich odnajdziemy w książce *A Brief Notice of Our Lady of Mentorella*, wydanej w Rzymie w 1886 roku²⁷. Druga, zawierająca znacznie więcej szczegółów, przechowywana jest w Bibliotece Narodowej w Neapolu (il. 10)²⁸. Została opatrzona sygnaturą: „rytował i rysował z natury G. Mochetti”, a także podpisem:

27 R. Belaney, *A Brief Notice of the Sanctuary of Our Lady of Mentorella*, b.s.

28 Napoli, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, sygn. IT/CCU/0640440; akwaforta, wym. 250×183 mm.

Starożytny i cudowny wizerunek Najświętszej Marii Panny, który jest czczony w kościele na Mentorelli, na terytorium Guadagnolo, w pobliżu skały św. Eustachego. Z wielkiej pobożności Teresy Torlonia z domu Chigi, księżnej Poli i Guadagnolo.

MARIA SS^{MA} DELLA MENTORELLA

*Amorosissima Madre, rifugio dei peccatori,
volgete su di noi gli occhi vostri pietosi, e per
li meriti di Gesù Cristo otteneteci vero dolore
dei nostri peccati, ed una stabile conversione. Così sia*

Il. 10. Giuseppe Mochetti, *Matka Boża Mentorelska*, pierwsza połowa XIX wieku.

Rycina w zbiorach: Napoli, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, sygn. IT/CCU/0640440 (su concessione del Ministero della cultura © Biblioteca Nazionale di Napoli).

W lewym dolnym rogu obrazka Mochetti przedstawił św. Eustachego, któremu ukazuje się jelen z krzyżem między rogami. To scena powtórzona za Atanazym Kircherem, który w ten właśnie sposób przedstawił nawrócenie rzymskiego trybuna w swojej książce *Historia Eustachio-Mariana* (zob. il. 3)²⁹. Z natury był rysowany natomiast sam kościół, z wiernie przedstawioną, skromną, gotycką rozetą w fasadzie, oraz święte schody prowadzące do dzwonnicy i kaplicy św. Eustachego. Jak się wydaje, z natury była rysowana także sama figura Matki Bożej z Jezusem na lewym ramieniu, unosząca się na obłoku, zajmująca większą część przedstawienia. Madonna i Dziecko okryte są tkaninami zdobionymi dekoracją roślinną i koronkami, dodatkowo na głowę i ramiona Maryi narzucono gładki płaszcz obsyty falistą koronką. Na szyi Matki i Jezusa zawieszono korale, na głowy nałożono korony.

Analiza ryciny Mochettiego pozwala łączyć przedstawioną na nim sukienkę figury z ornatem przechowywanym w klasztorze mentorelskim. Nie ulega wątpliwości, że właśnie z szaty Madonny uszyto tył ornatu. Wskazuje na to duży kwiat peonii w projekcji bocznej, ukazany w dolnej części zarówno ornatu, jak i sukni Madonny, oraz pęk stylizowanych liści akantu, z którego wyrastają dwie cienkie, giętkie gałązki poprowadzone symetrycznie na boki, zakończone parą kwiatów lilii z charakterystycznymi długimi pręcikami. Różnice w prowadzeniu koronkowej wstęgi mogą być wynikiem przeróbek, jakich dokonano przy szyciu ornatu, ale mogą też stanowić inwencję rysownika – twarze Maryi i Jezusa także odbiegają od oryginału, są wyraźnie idealizowane, „poprawione”. W analogiczny sposób (z pewnymi zmianami w stosunku do oryginału) zostały oddane na grafice Mochettiego korony spoczywające na skroniach Madonny i Jezusa. W sanktuarium na Mentorelli przechowywane są one do dziś, a zdjęto je z figur zapewne przed koronacją papieskimi koronami w 1901 roku (il. 11).

Il. 11. Korona na figurę Matki Bożej. Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli.

Fot. P. Jamski, 2023 rok.

29 A. Kircher, *Historia Eustachio-Mariana*, s. 1.

Fragmety żółtej haftowanej tkaniny, z których uszyto ornat, musiały stanowić jedynie część szaty nakładanej na statuę Matki Bożej z Dzieciątkiem. Na okrycie rzeźby o wysokości około 1,5 m potrzeba było przynajmniej 1,5-2 m² materii. Niestety, żadne inne szaty liturgiczne zachowane w sanktuarium nie wykazują podobieństw do wyżej omówionych. Wydaje się więc, że cenna pamiątka – dar cesarzowej Marii Teresy – przetrwała do dziś tylko w jednym ornacie.

Zainteresowanie cesarzowej austriackiej sanktuarium mentorelskim, którego następstwem było podarowanie figurze Matki Bożej cennej szaty, wynikało z kilku przyczyn. Wiadomo, że Maria Teresa, jako osoba o głębokiej pobożności i zapale religijnym, bardzo często obdarzała kościoły i klasztory wyposażeniem i paramentami liturgicznymi, najchętniej szatami (całymi kompletami lub pojedynczymi sztukami)³⁰. Tradycja ofiarowania szat kościołom była już wówczas bardzo stara, bo sięgająca czasów Karolingów. Ornaty, kapy, dalmatyki przekazywano z okazji ważnych wydarzeń, np. chrztów czy ślubów, ale również cudownych uzdrowień. Warto zaznaczyć, że owe dary pochodziły głównie od kobiet i nierzadko były przez nie własnoręcznie wykonywane. Szczególnie cenne komplety szat liturgicznych zamawiano u zawodowych hafciarzy, ale wiele ornatów czy dalmatyk i drobnych paramentów liturgicznych (stuły, manipularze, wela, palki i bursy) komponowano z sukien, np. ślubnych, a w Rzeczypospolitej – z pasów kontuszowych³¹. Sama cesarzowa za najcenniejszy swój dar uważała szaty wykonane z tkaniny brokatowej z ulubionego szlafroka swego zmarłego w 1765 roku męża, cesarza Franciszka Stefana. Taki ornat wysłała do klasztoru dla szlachetnie urodzonych panien (Adelige Damenstift Innsbruck), założonego przez siebie w Innsbrucku na pamiątkę śmierci cesarza w tymże roku. Klasztor w Innsbrucku otrzymał zresztą od cesarzowej w różnym czasie jeszcze pięć innych ornatów, przechowywanych dziś w tamtejszym Hofkirche. Dary w postaci kompletów lub pojedynczych szat przekazała cesarzowa m.in. założonemu przez siebie w 1755 roku Zakładowi dla Szlachetnie Urodzonych Panien w Pradze, katedrze w Egerze (komplet uszyty z szat koronacyjnych), katedrze św. Stefana w Wiedniu, kościołowi augustianek w Bratysławie, urszulanek w Sibiu, katedrze w St. Pölten i wielu innych³². Przykładem sukienek ofiarowanych przez Marię Teresę mogą być szaty dla figury

30 D. Köhler, *Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich*, Münster 1998.

31 Tamże, s. 165-173; A. Bender, *Szaty liturgiczne z polskich pasów kontuszowych i tkanin naśladujących pasy kontuszowe. Stan i perspektywy badań*, w: *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 454-463.

32 D. Köhler, *Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich*, passim. Autorce udało się opracować katalog obejmujący 49 obiektów (kompletów lub pojedynczych szat) ofiarowanych przez Marię Teresę, nie jest on jednak kompletny. Wiele obiektów uległo bowiem rozproszению po kasacie klasztorów w końcu XVIII i XIX wieku.

Praskiego Dzieciątka Jezus, którą darzyła głębokim nabożeństwem i które kilkakrotnie osobiście odwiedziła³³.

Jednak szczególnie czcią otaczała Maria Teresa swoją patronkę – Najświętszą Marię Pannę. Pobożność maryjną starała się propagować w swoim otoczeniu – nieprzypadkowo wszystkim swym ośmiu córkom nadała imię Maria. Zachęcała do pielgrzymowania do sanktuariów maryjnych i sama dawała przykład takiej pobożności. Stałymi punktami życia cesarzowej i jej rodziny były pielgrzymki do Altötting i Mariazell (to ostatnie obdarowała ornatem przy okazji swojej wizyty w 1757 roku)³⁴. Jedno z najsłynniejszych sanktuariów maryjnych w Czechach – Święta Góra koło Przybramia (Svatá Hora, Příbram) – w 1776 roku otrzymało od cesarzowej Marii Teresy sukienkę na gotycką figurę Matki Bożkiej z Dzieciątkiem. Jest to szata wykonana z żółtego jedwabnego rypsu wzbogaconego złotą nicią, haftowanego kolorowym jedwabiem i cekinami, opatrzona haftowanym herbem i podpisem świadczącym o własnoręcznym uszyciu sukienki przez arcyksiężną Marię Annę Austriaczkę (1738-1789), córkę cesarzowej³⁵. Inna gotycka figura Matki Bożej z Dzieciątkiem, przechowywana w kościele w Dvůr Králové nad Labem we wschodnich Czechach, otrzymała od cesarzowej sukienkę w 1743 roku³⁶.

Mentorella, blisko sto lat wcześniej otoczona opieką przez cesarza Leopolda I, musiała być już z tej racji miejscem ważnym dla cesarzowej, pielęgnującej pamięć o przodkach i zabiegającej o utrwalanie wpływów habsburskich w Europie. Dodatkowo szczególnie kult Marii Teresy dla Matki Bożej wpłynął zapewne na decyzję o obdarowaniu odległego sanktuarium, w którym bliską jej pobożność maryjną od stu lat propagowali niestrudzenie jezuci.

Nie jest natomiast pewne, czy suknie dla Madonny wykonała cesarzowa – jak sugerował Giuseppe Cascioli³⁷ – własnoręcznie, choć wiadomo, że dla podkreślenia wartości daru często sama projektowała lub szyła szaty, o czym wielokrotnie wspominała. Przykładowo w liście hrabiny Sophi von Enzenberg-Schack z 25 maja 1786 roku pisała: „Nie będziesz zadowolona z ornatu. Nie jest piękny, ale nie mam innego zrobionego własnoręcznie [...]. Od dwóch lat – odkąd wróciłam z Innsbrucka – nie szyłam kolorowych sukien³⁸. Chętnie fundowała szaty w jasnych kolorach, zwłaszcza białe lub żółte. Upodobała sobie szczególnie dwie techniki zdobienia tkanin: aplikacje z rypsowej wstążki,

33 A.M. Krupová, *Maria-teresianische Stiftungen von liturgischen Textilien in den böhmischen Ländern*, in: *Kirche-Kloster-Kaiserin. Maria Theresia und das sakrale Österreich*, Hrsg. Ch. Huber, Klosterenburg 2017, s. 44.

34 D. Köhler, *Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich*, s. 181.

35 A.M. Krupová, *Maria-teresianische Stiftungen von liturgischen Textilien in den böhmischen Ländern*, s. 43. Obecnie w klasztorze przechowywanych jest aż 140 różnych sukienek na cudowną figurę Matki Bożej z Dzieciątkiem.

36 Tamże, s. 44.

37 Zob. przypis 22.

38 D. Köhler, *Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich*, s. 187.

z których tworzyła rozbudowane kompozycje kwiatowe, i aplikacje z wiązanych sznurków. Sama zajmowała się szyciem, wiązaniem sznurków oraz tworzeniem aplikacji z kolorowych wstążek³⁹ i zachęcała do tego zarówno damy dworu, jak i swoje córki. Podobno mawiała, że „kto haftuje, nie grzeszy”⁴⁰. W XVII i XVIII wieku dla szlachetnie urodzonych kobiet nie było to zajęcie wyjątkowe. Wręcz przeciwnie – lady Mary Montagu, angielska arystokratka, poetka i feministka (sic!), w 1753 roku podsumowała ów zwyczaj dość zdecydowanie: „To skandal, gdy kobieta nie umie posługiwać się igłą, podobnie – gdy mężczyzna nie umie posługiwać się mieczem”⁴¹. Stąd dla Jean-Étienne’a Liotarda, „malarza prawdy”, jak o nim mówiono, portretującego rodzinę cesarską w 1762 roku, naturalne było uchwycenie dwóch córek cesarzowej Marii Teresy – Marii Antoniny i Marii Amalii – przy ich codziennych zajęciach: haftowaniu i wiązaniu sznurków⁴².

Przywiązanie Marii Teresy do haftowania i innych robótek krawieckich nie oznacza oczywiście, że wszystkie szaty przekazywane przez nią do obiektów sakralnych były wykonane przez cesarżową własnoręcznie. Przeciwnie: wiele zamawiano w klasztorach czy warsztatach zajmujących się haftem. Podobnie koronki, tak często używane do dekoracji szat liturgicznych, w tym sukienek na figurę Matki Bożej z Mentorelli, zamawiano na metry w zakładach pasamoniczych. Maria Teresa starała się przede wszystkim o to, aby szaty wykonywano w rodzimych, austriackich zakładach. Przywiązywała szczególną wagę do rozwoju przemysłu jedwabniczego w cesarstwie: promowała pracę kobiet, wpływając na wzrost konkurencyjności austriackiego tkactwa, wprowadzała zakazy importu jedwabiu (1764 rok), mory (1765 rok) i wszelkich jedwabnych wstążek (1756 rok), zatrudniała włoskich i francuskich imigrantów – mistrzów jedwabnictwa przekazujących fachową wiedzę miejscowym tkaczom⁴³.

Wiadomo, że część szat liturgicznych ofiarowanych przez cesarżową Marię Teresę opatrzone herbem i haftowanym podpisem ofiarodawczynie, większość jednak nie miała żadnych oznaczeń, a potwierdzenie fundacji można znaleźć jedynie w dokumentach kościelnych (np. wizytacjach czy listach). Tak jest również w przypadku szaty Matki Bożej Mentorelskiej: albo nie była ona opatrzona podpisem ofiarodawczynie, albo fragment z herbem cesarzowej się nie zachował – dziś możemy oglądać jedynie niewielką część sukienki. Nie zmienia to jednak faktu, że złoty ornat, który szczęśliwie zachował się

39 Te dwa rodzaje dekoracji tkanin były szczególnie chętnie wykonywane przez cesarżową. Zasięg występowania aplikacji ze wstążki rypsowej i wiązanego sznurka ograniczał się do terenów Bawarii i okolic Wiednia. Tamże, s. 12.

40 Tamże, s. 54.

41 Tamże, s. 57.

42 Genewa, Musée d'Art et d'Histoire, Jean-Étienne Liotard, *Portret Księżniczki Marii Amalii*, 1762 r., nr inw. 1947-0037; Jean-Étienne Liotard, *Portret Księżniczki Marii Antoniny*, nr inw. 1947-0042.

43 D. Köhler, *Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich*, s. 13-19.

do naszych czasów w sanktuarium, stanowi cenną pamiątkę niezwykle ważnego okresu w dziejach Mentorelli – jej związku z monarchią habsburską. Tym bardziej ważne jest więc otoczenie należyłą opieką – również konserwatorską – omówionego zabytku.

Bibliografia

- Belaney R., *A Brief Notice of the Sanctuary of Our Lady of Mentorella*, Rome 1886.
- Belli A., *La festa dell'Archangelo S. Michele sul Monte della Vulturella presso Guadagnolo nel Nuovo Lazio*, Roma 1848.
- Bender A., *Polskie ślady w Sanktuarium Matki Bożej Łaskawej na Mentorelli*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 199 (2022), s. 29-49.
- Bender A., *Szaty liturgiczne z polskich pasów kontuszowych i tkanin naśladowujących pasy kontuszowe. Stan i perspektywy badań*, w: *Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i w 40-lecie pracy dydaktycznej*, red. A.S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka, Warszawa 2011, s. 454-463.
- Brischar K., *P. Athanasius Kircher. Ein Lebensbild*, Würzburg 1877.
- Cascioli G., *Memorie storico-critiche del Santuario di Nostra Signora di Mentorella*, Roma 1901.
- Fiore C.S., *Athanasius Kircher. Natura e antico nella Roma del Seicento*, Roma 2020.
- Hylla B., *Mentorella. Przewodnik*, Mentorella 2013.
- Iwicki J., *Charyzmat zmartwychwstańców. Historia Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego*, t. 1: 1836-1886, tłum. J. Zagórski, Katowice 1990.
- Kircher A., *Historia Eustachio-Mariana*, Romae 1665.
- Köhler D., *Die Paramentenstiftungen der Kaiserin Maria Theresia von Österreich*, Münster 1998.
- Krupová A.M., *Maria-teresianische Stiftungen von liturgischen Textilien in den böhmischen Ländern*, in: *Kirche-Kloster-Kaiserin. Maria Theresia und das sakrale Österreich*, Hrsg. Ch. Huber, Klosterenburg 2017, s. 35-45.
- Rossi A., *Santa Maria in Vulturella (Tivoli). Ricerche di Storia e d'Arte*, Roma 1905.
- Rychter-Janowska B., *Mój dziennik 1912-1950*, oprac. J. Różalska, Warszawa 2016.
- Rychter-Janowska B., *Po za Rzymem*, Kraków 1905.
- Vermeersch A., *La sanctuaire de la Mentorella et le R.P. Kircher S.J.*, Bruxelles 1891.
- Wojtyła A., „Cardinale langravio” i „Conte savio” – dygnitarze Rzeszy w barokowym Rzymie, „Quart”, 2007, nr 2 (4), s. 27-39.